

“ป่าบุงป่าทาม” ป่าชายเลนของกลุ่มน้ำแดนอีสาน

ป่าบุง คือ พื้นที่ลุ่มน้ำเชื่อมต่อกับทามที่ลาดลุ่มต่ำต่อเนื่องกับแหล่งน้ำหรือทางน้ำนั้นเรียกว่า “บุง”

ป่าทาม จะเป็นพื้นที่ราบลุ่มน้ำท่วมถึงในช่วงฤดูฝน กินเวลา ๒ – ๓ เดือน น้ำไหลหลากล้นท่วมพื้นฝั่งแม่น้ำ น้ำจะไหลบ่าท่วมพื้นที่ลุ่มฝั่งน้ำเป็นบริเวณกว้าง พื้นที่ดังกล่าวชาวบ้านเรียกว่า “ทาม” หากแต่มีลักษณะเป็นเนินลุ่มมีน้ำแช่ขังตลอดทั้งปีเหมือนแอ่งน้ำ

“ป่าบุงป่าทาม” เป็นชื่อที่ไม่คุ้นชินนัก เพราะเป็นคำพื้นเมืองเฉพาะภาคอีสานที่ใช้เรียกพื้นที่ชุ่มน้ำ (wetland) ซึ่งเป็นพื้นที่บริเวณรอยต่อระหว่างพื้นที่บกและพื้นที่น้ำ เป็นระบบนิเวศที่มีความหลากหลายและก่อให้เกิดประโยชน์แก่มนุษยชาติมากมายนานัปการ โดยที่พื้นที่บริเวณนี้เป็นโซนที่เชื่อมประสานระหว่างบกและน้ำ วิวัฒนาการต่างๆ จึงเกิดขึ้นอย่างต่อเนื่องมาเป็นเวลานาน สร้างความหลากหลายทางชีวภาพสูงกว่าในบริเวณอื่นและให้ผลิตภัณฑ์ที่มนุษย์สามารถนำไปใช้ประโยชน์ได้อย่างมากมาย ในฤดูฝนหรือฤดูน้ำหลากพื้นที่แห่งนี้จะมีน้ำเอ่อท่วมล้นตลิ่งเจิ่งนองแผ่เป็นบริเวณกว้างและเป็นระยะเวลาหลายเดือนด้วยเหตุที่ในทุกปีจะมีตะกอนดินที่ถูกน้ำพัดพามาทับถม ทำให้ป่าบุงป่าทามเป็นแหล่งสะสมของธาตุอาหารจนกลายเป็นถิ่นที่อยู่ของพืชพรรณป่าไม้ เป็นถิ่นที่อยู่อาศัยหากินและแพร่ขยายพันธุ์ของสิ่งมีชีวิตนานาชนิดและที่สำคัญคือเป็นที่ขยายพันธุ์และเลี้ยงตัวอ่อนต่างๆ ทั้งสัตว์จำพวกนก สัตว์บก สัตว์เลื้อยคลาน สัตว์สะเทินน้ำ สะเทินบก และสัตว์น้ำ ก่อนที่จะกระจายออกไปสู่บริเวณอื่นๆ อีกต่อไป

พื้นที่ป่าบุงป่าทาม ที่สำคัญกระจายอยู่ตามลุ่มน้ำต่างๆ ในภาคอีสานเป็นบริเวณพื้นที่ชุ่มน้ำ (wetland) ซึ่งถือว่าเป็นองค์ประกอบที่สำคัญในระบบนิเวศและมีความสำคัญต่อชุมชนอย่างมหาศาล ได้แก่ ลุ่มน้ำมูล ลุ่มน้ำชี ลุ่มน้ำสงคราม ลำน้ำโขงและสาขา ในอดีตลุ่มน้ำเหล่านี้เคยมีพื้นที่ป่าบุงป่าทาม

อยู่มากกว่า 4 ล้านไร่ แต่ปัจจุบันถูกบุกเบิกแผ้วถางเปลี่ยนสภาพเป็นพื้นที่เกษตรกรรม จนเหลือพื้นที่ป่าบุงป่าทามที่อุดมสมบูรณ์อยู่น้อยมากและไม่ปรากฏตัวเลขที่ชัดเจนว่าปัจจุบันพื้นที่ป่าบุงป่าทามทั้งหมดในภาคอีสานเหลืออยู่น้อยแค่ไหน แต่คาดประมาณว่า เฉพาะในลุ่มน้ำสงครามซึ่งถือได้ว่าเป็นแม่น้ำที่ยังคงความเป็นธรรมชาติมากที่สุด ในภาคอีสานมีพื้นที่ป่าบุงป่าทามประมาณ 500,000 – 600,000 ไร่ และบริเวณที่ราบตามลุ่มน้ำมูลตอนกลางในเขตอำเภอพุทไธสง จังหวัดมหาสารคาม ผ่านจังหวัด บุรีรัมย์ สุรินทร์ ร้อยเอ็ด ถึงจังหวัดศรีสะเกษ

สาเหตุของการที่ป่าบุงป่าทามถูกทำลายมีหลายสาเหตุ เช่น โครงการพัฒนาแหล่งน้ำต่างๆ และการบุกรุกแผ้วถางป่าของเอกชน และชุมชนบางแห่ง เพื่อปลูกพืชโตเร็ว พืชเศรษฐกิจ การดูตตรายและยังมีการเก็บเกี่ยวใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติในป่าบุงป่าทามเกินขนาด เป็นต้น

“ป่าบุงป่าทาม” กับการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้น

ป่าบุงป่าทาม บริเวณแม่น้ำมูลตอนกลางนอกจากจะเป็นบริเวณที่มีพื้นที่มากที่สุดแล้ว ยังคงอุดมสมบูรณ์อย่างสูงอีกด้วย แม้ว่าในปัจจุบันมีการเปลี่ยนแปลงไปมากจนแทบไม่พบสภาพป่าดั้งเดิมให้ปรากฏอยู่ มีบริเวณที่ยังคงสภาพป่าหนาแน่นอยู่บ้าง ได้แก่ บริเวณปากเสียว ปากกุด และบริเวณที่เป็นลุ่มน้ำต่ำแคบๆ และน้ำไหลแรงไม่เหมาะแก่การเพาะปลูก ในอดีตช่วงก่อนปี พ.ศ. ๒๕๐๐ สภาพป่าบุงป่าทามยังหนาแน่นและอุดมสมบูรณ์

มีทั้งไม้ยืนต้นขนาดใหญ่ ป่าโคกขาด สะแบง และไม้พุ่มยังหนาที่บมาก ชาวบ้านอาศัยบุงทามเพื่อจับสัตว์น้ำในแหล่งน้ำ ต่อมาเมื่อเกิดภัยแล้งอย่างรุนแรงในช่วงปี พ.ศ. ๒๔๗๕ ชาวบ้านทำการเพาะปลูกนาทุ่งไม่ได้ จึงเริ่มบุกเบิกมาทำนาในบุงทามโดยอาศัยการเพาะปลูกตามกุด หนอง จึงเริ่มมีการจับจองหนองในการทำเกษตรและเป็นมรดกตกทอดสืบต่อมา ดังนั้น การใช้ประโยชน์พื้นที่บุงทามเพื่อการเกษตรเริ่มมีมากขึ้น มีการทำนาแขงนาทาม นาหนอง ปลูกปอ พืชผัก และการใช้ประโยชน์จากไม้พิน มีการถางเผาป่าแบบไร่เลื่อนลอยอย่างอิสระพื้นที่ป่าจึงลดความหนาแน่นและมีพื้นที่ลดลง ปี พ.ศ. ๒๕๒๒ การบุกรุกถางป่าบุงป่าทามเริ่มชัดเจนและรวดเร็วขึ้น มีรถไถรับจ้างบุกเบิกอย่างชุกครากอนโคลน พื้นที่ถูกปรับระดับและยกร่องเป็นคันนามีการจับจองครอบครองอย่างถาวร ปัจจุบันพื้นที่บุงทามหลายแห่งถูกจับจองและไถปรับจนเป็นที่นาถาวรแต่ยังคงเหลือพื้นที่ที่มีน้ำท่วมถึงทุกปีและชาวบ้านยังคงใช้ประโยชน์ในรูปของการทำไร่เลื่อนลอยเพื่อฟื้นฟูสภาพพื้นที่เดิม ตลอดจนมีชาวบ้านในบางพื้นที่ที่เห็นความสำคัญในด้านอื่นๆ ของป่าบุงป่าทามนอกเหนือจากการทำการเกษตร มีการกันเขตอนุรักษ์เพื่อให้ป่าบุงป่าทามฟื้นฟูสภาพดั้งเดิมและเอื้อประโยชน์ทางนิเวศวิทยา ตลอดจนประโยชน์ด้านอาหารธรรมชาติ ไม้พินและแหล่งเลี้ยงสัตว์

คุณค่าของ “ป่าบุงป่าทาม” ต่อวิถีชีวิตชุมชน

ป่าบุงป่าทาม เป็นป่าที่มีสีสนของชีวิตเราจะพบว่าชีวิตชาวบ้านในชุมชนแถบบริเวณแม่น้ำมูลได้อาศัยผืนป่าบุงป่าทามในการดำเนินชีวิตประจำวัน ตั้งแต่การทำกินโดยการปลูกข้าว ปลูกพืชไร่ ปลูกผักผลไม้จนถึงการหาอาหารธรรมชาติ ทั้งสัตว์บกสัตว์น้ำ พืชผักธรรมชาติ การหาพินหาถ่าน เป็นแหล่งเลี้ยงสัตว์หรือแม้แต่ไม้ใช้สอยในชีวิตประจำวัน เช่น เสื่อ ตะกร้า เครื่องมือจับสัตว์ เป็นต้น ป่าบุงป่าทามมีความสำคัญและเอื้อประโยชน์ให้กับชีวิตของชุมชนชาวภาคอีสานได้ ดังนี้

๑. ทรัพยากรป่าไม้ (Forest resources) แม้ว่าป่าบุงป่าทามในปัจจุบันจะถูกคุกคามจากการทำการเกษตรของชุมชนบริเวณแม่น้ำจนเกือบไม่เหลือสภาพป่าดั้งเดิมแล้วก็ตาม แต่ยังคงมีพรรณไม้ซึ่งมีคุณค่าทางด้านอาหาร เช่น หน่อไม้ กระโดน หว้า หมากแซว (มะกอกน้ำ) มันแขง เห็ดต่างๆ และคุณค่าทางเชื้อเพลิงอย่างไม้हुลิง ฝ้ายน้ำ เหมือดแฮ เสียง ตลอดจนคุณค่าทางวัสดุเครื่องใช้ เช่น กก ฝื่อ เครือชูด เครือตาปลา และคุณค่าทางสมุนไพร เช่น เหน่าก้านเหลือง เป็นต้น

๒. ทรัพยากรพืชและสัตว์ป่า (Wildlife resource) ในป่าบุงป่าทามมีพืชพรรณนานาชนิด ทั้งพืชไม้ยืนต้นที่ให้ผลเป็นอาหาร พืชไม้พุ่มที่ทนต่อการแข่งขันและแตกกอรวดเร็วที่ให้คุณค่าทางเชื้อเพลิง อาหารสัตว์ และสมุนไพร ตลอดจนพืชน้ำที่ขึ้นอยู่หนาแน่นตามแหล่งน้ำในป่าทาม เช่น ผักกระเฉด ดอกบัว กระจับ เป็นต้น

นอกจากนี้ยังเป็นแหล่งอาศัยเพาะพันธุ์และหลบภัยของสัตว์หลายชนิด ตั้งแต่ไก่ป่า กระต่าย นก หนู กบ เขียด อึ่ง หอยโข่ง หอยขม งู และแมลงนานาชนิด ซึ่งถือเป็นแหล่งอาหารโปรตีนที่สำคัญของท้องถิ่น

๓. ทรัพยากรประมง (Fishery resources) ป่าบุงป่าทามเป็นแหล่งแร่ธาตุที่อุดมสมบูรณ์ เป็นแหล่งหากินวางไข่และเลี้ยงลูกอ่อนของปลาจำนวนมาก โดยในพื้นที่บุงทามนั้นมีแหล่งน้ำมากมายทั้งกุด หนอง บึง ฮอง ซึ่งชาวบ้านได้อาศัยจับปลาและสัตว์น้ำได้ตลอดปี

๔. ทรัพยากรการเกษตร (Agricultural resources) ชุมชนรอบบริเวณป่าบุงป่าทามจะอาศัยพื้นที่ในทามทำการเกษตรมาแต่อดีตดั้งเดิมแล้ว โดยมีการจัดการอย่างเหมาะสม มีการสับเปลี่ยนพื้นที่และพืชที่ปลูก เพื่อให้พื้นที่ได้ฟื้นตัวตามธรรมชาติ เนื่องจากดินในทามเป็นดินตะกอนที่มีธาตุอาหารที่ถูกพัดพามากับสายน้ำหลากทำให้การเกษตรของชาวบ้านไม่ต้องอาศัยสารเคมี ซึ่งหากได้รับการจัดการอย่างเหมาะสมแล้วจะอำนวยประโยชน์แก่ชุมชนได้อย่างยั่งยืนและมั่นคง

“ป่าบุงป่าทาม” กับความสำคัญทางระบบนิเวศวิทยา

ป่าบุงป่าทาม มีความสำคัญต่อระบบนิเวศวิทยาเป็นอย่างมาก แม้จะไม่สามารถ มองเห็นผลประโยชน์ทางตรงในด้านเศรษฐกิจ แต่การสูญเสียพื้นที่ดังกล่าวมีผลโดยตรงต่อระบบนิเวศและสภาพแวดล้อมโดยรวม ประโยชน์และความสำคัญทางระบบนิเวศวิทยาของป่าบุงป่าทาม มีดังนี้

๑. การอำนวยน้ำาลงสู่ชั้นน้ำใต้ดิน โดยน้ำในพื้นที่ชุ่มน้ำจะสามารถไหลถ่ายเทสู่ชั้นน้ำใต้ดินที่ทำให้คนได้นำน้ำในชั้นน้ำใต้ดินมาใช้ในการอุปโภคได้อย่างไม่ขาดแคลน

๒. การอำนวยน้ำจากชั้นน้ำใต้ดินขึ้นสู่ผิวดิน โดยน้ำจากชั้นน้ำใต้ดินจะสามารถไหลกลับขึ้นมาอยู่ในพื้นที่ชุ่มน้ำกลายเป็นน้ำผิวดินเป็นแหล่งน้ำใช้ในฤดูแล้งได้

๓. การป้องกันน้ำท่วมฉับพลัน พื้นที่ชุ่มน้ำช่วยเก็บกักน้ำฝนและน้ำท่าที่ไหลลงมาสม่ำเสมอและยังช่วยถ่ายเทน้ำอย่างช้าๆ ลงสู่ชั้นน้ำใต้ดิน ช่วยลดปัญหาน้ำท่วมฉับพลันได้

๔. การรักษาชายฝั่งป้องกันการชะล้างพังทลายของดิน พืชพรรณที่ขึ้นอยู่ในบริเวณพื้นที่ชุ่มน้ำสามารถช่วยลดแรงปะทะของกระแสน้ำ และรากพืชช่วยยึดดินในพื้นที่ได้อีกด้วย

๕. การเก็บกักตะกอนและสารพิษ พืชพรรณในพื้นที่ชุ่มน้ำดักตะกอนดินที่ถูกพัดพามากับสายน้ำหลากได้ช่วยลดความเร็วของกระแสน้ำ เพิ่มโอกาสของการตกตะกอนของดินมากขึ้น และยังสามารถดักกักสารพิษตกค้างจากการทำการเกษตรที่ไหลมากับสายน้ำได้อีกด้วย ทำให้น้ำในแหล่งน้ำใช้ของชุมชนมีคุณภาพดีด้วย

๖. การเก็บกักธาตุอาหาร ธาตุอาหารที่ถูกพัดพามากับสายน้ำจะถูกดักสะสมไว้ในพื้นที่ชุ่มน้ำ ซึ่งพืชพรรณจะสามารถดึงธาตุอาหารเหล่านั้นมาใช้ในการเจริญเติบโตได้ดี

๗. การรักษาความสมดุลทางภูมิอากาศ

๘. ความหลากหลายทางชีวภาพเป็นแหล่งรวมของสายพันธุ์ของพืชและสัตว์ เป็นแหล่งอาศัย หลบภัย เพาะพันธุ์ ขยายพันธุ์ และเลี้ยงลูกอ่อน

นอกจากความมีคุณค่า ความสำคัญต่อระบบนิเวศวิทยาแล้ว ป่าบุงป่าทามยังมีความสำคัญยิ่งต่อวิถีชีวิต และเศรษฐกิจชุมชน เนื่องจากวิถีชีวิตของชาวอีสานส่วนหนึ่งได้พึ่งพาอาศัยทรัพยากรธรรมชาติในป่าบุงป่าทาม เป็นฐานการดำรงชีวิตมาตั้งแต่บรรพกาล เช่นการใช้ป่าบุงป่าทามเป็นแหล่งอาหารธรรมชาติประจำวัน จนเปรียบเหมือน “ตู้กับข้าว” หรือ “ซูเปอร์มาร์เกต” ของชาวบ้าน เพราะเต็มไปด้วยอาหารธรรมชาตินานาชนิด และเป็นแหล่งทำมาหากินที่มีความสำคัญต่อเศรษฐกิจชุมชนที่สำคัญ คือ การประมง ซึ่งเป็นอาชีพหลัก ของชุมชนริมฝั่งน้ำในภาคอีสานมานานหลายชั่วคน อาหารจากธรรมชาติ เช่น เห็ด หน่อไม้พื้นบ้าน หอย ปลา และอาหารอื่นๆ รวมถึงสมุนไพร ที่ชาวบ้านได้มาจะนำไปใช้บริโภคในครัวเรือนและขายเป็นรายได้

“ซูเปอร์มาร์เกตชุมชนป่าบุงป่าทาม” ถือเป็นสิ่งมหัศจรรย์ที่ธรรมชาติสร้างสรรค์ไว้ให้ เพราะมีเกือบทุกอย่างในป่านี้ที่ชาวบ้านนำไปใช้ประโยชน์ในชีวิตประจำวัน ชาวบ้านเขาจึงช่วยกันรักษามาทหลายชั่วอายุคน และจะอนุรักษ์ไว้ตราบนานชั่วลูกหลาน

ในปัจจุบัน วิถีชีวิตของชาวอีสานส่วนหนึ่งที่พึ่งพาอาศัยทรัพยากรธรรมชาติในป่าบุงป่าทามเป็นฐาน การดำรงชีวิต กำลังประสบปัญหาความไม่มั่นคงทางอาหารและสุขภาพ และความไม่มั่นคงทางเศรษฐกิจชุมชน ระบบนิเวศป่าบุงป่าทามซึ่งเป็นฐานทรัพยากรกำลังจะหมดไปในอัตราที่รวดเร็วและต่อเนื่อง สภาพปัญหาที่เกิดขึ้น กับป่าบุงป่าทาม เป็นผลมาจากพื้นที่ป่าบุงป่าทามลดลงอย่างต่อเนื่อง และมีอัตราการลดลงอย่างรวดเร็ว ทั้งนี้เพราะป่าบุงป่าทามตกเป็นเป้าหมายของการพัฒนาทั้งทางตรงและทางอ้อม พื้นที่หลายแห่งถูกถมที่ เพื่อสร้างอาคารและสิ่งปลูกสร้างต่างๆ อีกทั้งป่าบุงป่าทามขาดการจัดการน้ำที่เหมาะสม และขาดการเก็บเกี่ยว ใช้ทรัพยากรธรรมชาติอย่างพอควร ส่งผลให้ระบบนิเวศป่าบุงป่าทามเสื่อมโทรมลงอย่างหนักและต่อเนื่อง ถึงความหลากหลายทางชีวภาพ รวมทั้งความอุดมสมบูรณ์ของป่าบุงป่าทามลดน้อยถอยลงอย่างรวดเร็ว

การแก้ไขปัญหาดังในเรื่องของจำนวนป่าบุงป่าทามที่พื้นที่ลดลงไปทุกขณะ รวมถึงระบบนิเวศป่าบุงป่าทาม ที่เสื่อมโทรมอย่างหนัก จำเป็นต้องเริ่มแก้ไขที่ต้นตอของปัญหาที่แท้จริง นั่นคือ การวางแผนและการจัดการ แบบแยกภาคส่วน จนขาดการประสานความร่วมมือของทุกภาคส่วน โดยเฉพาะท้องถิ่นและองค์กรประชาชน ไม่มีอำนาจในการปกป้องรักษาป่าบุงป่าทามเพื่อการใช้ประโยชน์อย่างยั่งยืนประกอบกับความอ่อนแอ เจริญโยบาย เพราะเป็นนโยบายด้านการพัฒนาที่ไม่เหมาะสมและมุ่งเน้นการพัฒนาเศรษฐกิจเพียงด้านเดียว จนเกิดการทำลายระบบนิเวศและเปลี่ยนแปลงรูปแบบการใช้ทรัพยากรธรรมชาติในป่าบุงป่าทาม ทั้งนี้ เป็นผล มาจากการขาดความรู้ความเข้าใจที่ถูกต้องและขาดความตระหนักในคุณค่า เพราะคนส่วนใหญ่มักมองว่า ป่าบุงป่าทามโดยพหุภาคี ตลอดจนการพัฒนากระบวนการเสริมสร้างความเข้มแข็งเชิงนโยบาย ผลักดัน ให้ประเด็นการจัดการป่าบุงป่าทามเป็นประเด็น “นโยบายสาธารณะ” ที่ส่งเสริมสนับสนุนการจัดการอนุรักษ์ และการใช้ประโยชน์ป่าบุงป่าทามอย่างยั่งยืน

แหล่งที่มา : กรมทรัพยากรน้ำ กระทรวงทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม. ไม้ระบุปีที่พิมพ์. การบริหารจัดการลุ่มน้ำ. กรุงเทพมหานคร. ๗๙ หน้า. (หน้า ๗๒ – ๗๕)